

ОЕРПіК Національного заповідника «Замки Тернопілля». Після реставрації у дзвіниці заплановано створення «Музею трьох культур» міста Збаража.

ДЖЕРЕЛА

1. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 24–25.
2. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 11–15.
3. Мандрик О.Є. Храми міста Збараж. Місто в Медоборах. 1996. С. 15–17.
4. Мандрик О.Є. Римско-католицький костел і монастир святого Антонія у м. Збаражі. ВІК. 1998. С. 5.

Pryshliak O.B. Saint Anthony's bell tower as an object of the cultural heritage of Zbarazh city

The article covers the history and stages of construction of one of the largest monuments in the town of Zbarazh - St. Anthony's Monastery complex, and the bell tower in particular. The owner of the city, Prince Yurii Zbarazkyi, invites the monastic order of the Bernardine Fathers who settle on our lands. The first stone church was built in the seventeenth century on the swampy area of the right bank of the Hniezna River. The author and the construction project are unknown. The peculiarities of architectural forms and interior of the monastery complex and bell tower are considered. To the north of the church was a bell tower. It served as a gateway to the monastery, and was a two-tier bell, with a bell on the second tier. The main sponsors of the construction were first Yurii Zbarazkyi, Yanush Vyshnivetskyi, and later Iosef and Stanislav Pototski. In 1648 the church and the monastery were partially damaged by peasant and Cossack detachments led by Maksym Kryvonos, and in 1649, during the Zbarazh siege, almost by a miracle of survivors. At the end of the seventeenth century, the Turks, led by Ibrahim Shishman, completely destroyed the entire monastery complex. Restoration begins in the middle of the XVIII century. Architect Johann Gantz was involved in the construction of the new monastery. The bell tower, like the church, was first built in the Renaissance and later Baroque style. With the onset of World War II, refugees were hiding in the church, and in 1946 the monastery complex was closed and used as a warehouse. Since 1970, the monastery and the church have housed the office and production premises of the Kvantor plant. Since 1995, the bell tower, together with the monastery complex, is a part of the State Historical and Architectural Reserve in Zbarazh (since 2005 - National Reserve "Ternopil's Castles") and becomes one of the cultural heritage sites of Zbarazh of national importance, its security number has been assigned. In 2019, a complete restoration of the bell tower was started to create the Museum of the City.

Key words: bell tower, church, monastery, cultural heritage, Zbarazh

REFERENCES

1. Somochkin, I. (2004). Monastyr bernardyniv u Zbarazhi [Bernardine monastery in Zbarazh]. *Halytska brama*, 1–3 (109–111), pp. 24–25. [in Ukrainian].
2. Mykhaliuno, B., Somochkin, I. (2004). Mistobudivselna istoriia Zbarazha [Town planning history of Zbarazh]. *Halytska brama*. 1–3 (109–111), pp. 11–15. [in Ukrainian].
3. Mandryk, O.Ye. (1996). Khramy mista Zbarazh [Zbarazh temples]. *Misto v Medoborakh*, pp. 15–17. [in Ukrainian].
4. Mandryk, O.Ye. (1998). Rymo-katolytskyi kostel i monastyr sviatoho Antoniiia u m. Zbarazhi [Roman Catholic church and monastery of St. Anthony in Zbarazh]. «VІK». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 726:27–523.4:7.025.1](477.41–37):001.891.7”1924”

I.O. Ходак

ВТРАЧЕНІ ХРАМИ БОРИСПОЛЯ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ПОЛІНИ КУЛЬЖЕНКО І МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ 1924 РОКУ)

Під час колективної одноденної екскурсії (експедиції), проведеної в червні 1924 року студентами Київського археологічного інституту під орудою Данила Щербаківського до Борисполя (нині – місто Київської області), Поліна Кульженко (1891/1892–1982) і Марія Вязьмітіна (1896–1994) обстежили та описали три тамтешні церкви – Михайлівську, Різдва Богородиці й так звану Книшівську (кладовищенську). З огляду на втрату згаданих храмів у 1930-х роках, у статті систематизовано та введено до наукового обігу відомості про час спорудження, перебудови, матеріал, конструктивні й стиліові особливості, планувальну структуру храмів і дзвіниці, їхніх фундамента, а також про іконостаси, окремі образи, хрести, шати, корогви, що зберігалися в них.

Ключові слова: експедиція, Бориспіль, церква, дзвіниця, ампір, іконостас, ікона, хрест.

Притаманна останнім десятиліттям прискіплива дослідницька увага до експедиційних матеріалів учених, зокрема музейників 1920-х років, спричинена головно станом збереженості національної культурної спадщини. Унаслідок масового руйнування монументальних архітектурних пам'яток у 1930-х роках, насамперед церков і їхніх дзвіниць, та втрати (знищення) іконостасних ансамблів, образів, різноманітного церковного начиння навіть у тих випадках, коли самі споруди вцілили, вербальні описи та візуальні матеріали (замальовки, світлини тощо) попередників набувають статусу важливого, а почасти єдиного джерела в процесі студіювання тих чи інших мистецьких артефактів у видовому, типологічному, іконографічному, регіональному та інших аспектах. До того ж нерідко вони допомагають ідентифікувати, атрибутувати низку творів з музейних колекцій, походження яких в обліковій документації свого часу не відnotували (або ж облікову документацію втрачено).

Поряд із провідними фахівцями, до обстеження та опису сакральних пам'яток у 1920-х роках долучалася наукова молодь, зокрема студенти (слухачі) Київського археологічного інституту. Переважно вони готували доповіді (реферати) на підставі натурних обстежень пам'яток, проведених під час колективних екскурсій (експедицій) разом із викладачами вишу, мандрівок у складі невеличких груп на чолі з керівником семінару або самостійних студій у період канікул і свят. В особових фондах викладачів та студентів Інституту відклалися окремі з них, проте найбільш повно про характер доповідей, що акумулювали експедиційні напрацювання, можемо судити завдяки збереженому корпусу матеріалів одноденної експедиції, проведеної 5 червня 1924 року під керівництвом Д. Щербаківського до містечка Борисполя (нині – місто, районний центр Київської області) [1].

Матеріали експедиції вже неодноразово привертали увагу дослідників, зокрема І. Ходак і А. Ставицької,

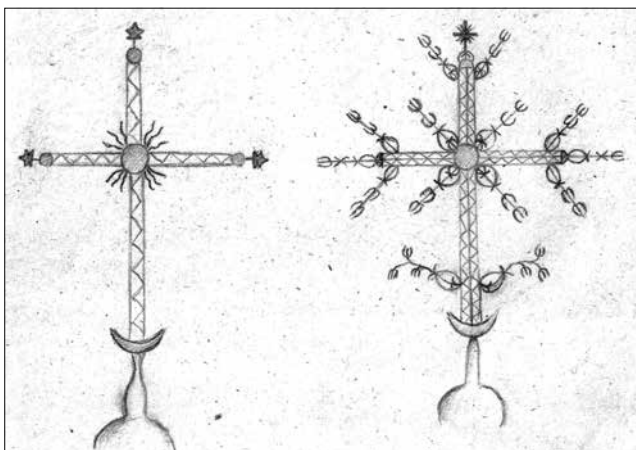

Рис. 1. Надбанні хрести Книшівської та Михайлівської церков у Борисполі. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

які здебільшого обмежувалися фіксацією факту її проведення, переліком основних доповідей або стисло викладали, аналізували зміст деяких із них [2, с. 197, 286; 3, с. 119; 4, с. 55–56; 5, с. 68]. Так, в одній із розвідок А. Ставицька стисло охарактеризувала доповідь П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя», подала деякі відомості про конструктивні особливості храмів, зосередившись на описі надбаних христів [6], натомість інші важливі подробиці про станкові твори (крім ікони «Христос – лоза виноградна»), їхні стильові й іконографічні особливості, дати створення, вкладників, майстрів залишилися поза увагою авторки.

Мета статті полягала в систематизації та введенні до наукового обігу вербальних і візуальних відомостей про три бориспільські храми та збережені в них твори сакрального мистецтва на підставі доповіді П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя»¹. Водночас розглядуваний архівний документ дає змогу поглибити уявлення про процес фахового становлення обох дослідниць, які згодом долучилися до розвою провідних київських музеїв², та підготовку істориків мистецтва в Київському археологічному інституті загалом.

Джерельну базу статті насамперед сформували доповіді студентів Київського археологічного інституту, підготовлені за результатами експедиції 1924 року до Борисполя, що відклалися в особовому фонді Д. Щербаківського (ф. 9) у науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАН України) [1], головною доповіддю П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя» та виконані ними замальовки надбаних христів трьох церков і дзвіниці одного з них та двох фасадів Книшівського храму [7]. Для порівняльного аналі-

1. Авторизований машинопис розвідки, написаної російською мовою, зберігається в особовому фонді Д. Щербаківського [7]. Переклад цитат із цього документа належить І. Ходак.

2. Стислі біобібліографічні довідки про актрису, мистецтвознавицю, музейницю, викладачку Поліну Аркадіївну Кульженко (уроджену Голубову, 1891 чи 1892–1982) та мистецтвознавицю, археологиню, музейницю, бібліотекарку Марію Іванівну Вязьмітіну (1896–1994) див. у додатках монографії про Н. Коцюбинську [4, с. 386–387, 367–369].

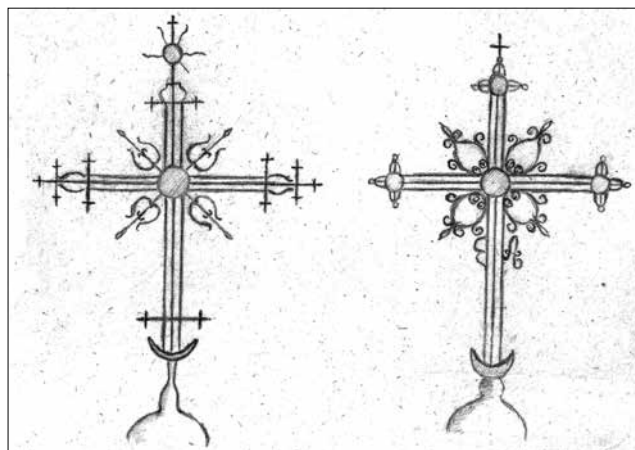

Рис. 2. Надбанні хрести дзвіниці й церкви Різдва Богородиці в Борисполі. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

зу було залучено інші експедиційні матеріали студентів Інституту, присвячені культовим об'єктам, серед яких – «Грецькі церкви м. Ніжина», «Покровська церква м. Переяслава» Р. Гельмана [8; 9], «Михайлівська церква Переяслава» В. Єршової (Єрисової?) та Л. Терпиловської [10], що збереглися в особовому фонді Ф. Ернста в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ).

Отже, 5 червня 1924 року П. Кульженко і М. Вязьмітіна оглянули чотири з п'яти бориспільських церков – Михайлівську, Різдва Богородиці, так звану Книшівську на кладовищі й Борисоглібську, але описали лише перші три з них. Оскільки всі три згадані храми Борисполя знищено в 1930-х роках [11, с. 47–48], експедиційні матеріали 1924 року набувають особливої цінності.

Класифікувавши передусім чотири оглянуті храми за кількістю бань (Михайлівський – п'ятибанний, решта три – однобанні), дослідниці послідовно охарактеризували Михайлівський, Різдва Богородиці (у доповіді – Богородичний) і Книшівський. При цьому вони фіксували час побудови церкви та дзвіниці, матеріал, з якого їх споруджено, місце розташування дзвіниці щодо церкви, часом – їхню планувальну структуру, відомості про фундаторів тощо. Наприклад, П. Кульженко і М. Вязьмітіна зазначили, що споруджену 1774 року й перебудовану 1898 року дерев'яну церкву архангела Михаїла з'єднано невеличким переходом із дзвіницею, поставленою майже впритул до неї. Натомість камінна церква Різдва Богородиці, зведена на початку XIX ст. в стилі ампір, була поштукатурена й помашена в білий колір, а в плані мала латинський хрест. У тому самому стилі побудували дзвіницю, щоправда, авторки назвали його «невдалим ампіром» з огляду на брак висотної гармонійності трьох її ярусів.

На відміну від Богородичної, план ампірної однобанної церкви з невеличкою дзвіницею на Книшівському кладовищі наслідував рівнобічний грецький хрест. Мурований і поштукатурений храм вирізнявся чотириколонним портиком, фронтон якого, як і фриз загалом, було прикраше-

но модульйонами (модильйонами), тобто архітектурними деталями у вигляді кронштейна із завитком, що підтримували винос карнизної плити в антаблементі, хоча могли слугувати і суто декоративними елементами. Чотириколонний портик мала й розташована в кутку кладовища ампірна дзвіниця, два яруси якої різнилися і планом, і матеріалом, з якого їх було зведено: якщо в основу мурованого першого ярусу поклали видовжений прямокутник, то другий дерев'яний ярус мав восьмикутну форму. Описуючи церкву на кладовищі, П. Кульженко і М. Вязьмітіна віднотували переказану місцевими мешканцями історію про її фундатора – поміщика Книша, котрий начебто вирізнявся такою скупістю, що вбив власного сина, який роздавав селянам хліб під час голоду. На підтвердження цієї легенди вони навели напис на залізній плиті, вмурованій з лівого боку церкви, у якому йшлося про поховання Юхима й Параски Книшів, перший з яких відійшов 19 жовтня 1859 року, а друга – 2 жовтня 1861 року: «Здесь покоится прахъ. // Ефимія и Параскевіи // Книшовыхъ // Умершихъ 1-й 1851-го года // октября 19-го дня // 2-й 1861-го г. октября 2-го/о дня» [7, арк. 3].

Серед конструктивних елементів церков дослідниці виокремили бані, зокрема, на Михайлівській зауважили грушоподібну, а на Книшівській – напівсферичну баню, з вигнутими краями, на восьмигранному барабані, що закінчувалася маленьким тамбурчиком зі сферою, на якій стояв хрест. Дещо детальніші відомості наведено про купол церкви Різдва Богородиці: початково він був дерев'яним, але після пожежі, що трапилася за тридцять чотири роки до їхніх відвідин Борисполя, його замінили мурованим, напівсферичним, на восьмигранному барабані, в оздобленні якого вони угледіли вплив дерев'яного зодчества. Новий купол, на їхнє переконання, не гармоніював із загальною масою храму.

П. Кульженко і М. Вязьмітіна не лише охарактеризували форму бань бориспільських церков, але й, здавалося б, невиправдано багато місця відвели описам надбанних хрестів (як давніших, вочевидь, XVIII ст., на центральній бані та дзвіниці Михайлівської церкви, так і виготовленого якихось вісімнадцять років тому коштом Андрія Височина на куполі церкви Різдва Богородиці), ніби намагаючись вербально реконструювати їх до найдрібніших мережаних деталей. Ось, скажімо, як вони описали хрести на Михайлівському храмі та його дзвіниці: «Хрести золочені, стоять на сфері і мають в своїй основі півмісяць, у центрі на місці перехрещування – круг, з якого в різні боки розходяться візерункові прикраси. Увесь хрест ажурний, вертикальний і горизонтальний, боки його складаються із трьох тонких ліній, з'єднаних між собою зигзагами, що переплітаються. Кінці прикрашено ажурними візерунковими розгалуженнями в трьох напрямках. В основі ці розгалуження йдуть лише в два боки. Хрест закінчується маленькими хрестиками із золотими голками, що розходяться в усі боки, утворюючи сяйво. Ажурні прикраси, що закінчують кінці хреста, складаються із чотирьох-

Рис. 3. Книшівська церква в Борисполі. Західний фасад. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

люсткових квіточок, внутрішні боки яких почорнено, що надає цим прикрасам особливої гри світла й тіні» [7, арк. 1]. Утім, навіть такої багатослівної деталізації їм вдалося недостатньо, тому чотири із семи малюнків, докладених до доповіді, вони присвятили саме церковним хрестам – на дзвіниці та центральній бані Михайлівської церкви (очевидно, одного типу), на бані і дзвіниці церкви Різдва Богородиці й на Книшівській церкві. Прискіплива увага саме до надбанних хрестів навряд чи була випадковою, згодом, на фіксацію цього типу пам'яток їх орієнтував керівник експедиції Д. Щербаківський, у сфері зацікавлені якого вони перебували щонайменше від 1900-х років, що потверджує комплекс замальовок, які відклалися в його особовому фонді в НА ІА НАН України. Не слід забувати, що церковним хрестам відвів суттєве місце брат науковця, Вадим, у першому томі альбому «Українське мистецтво» [12, с. 33–38], а згодом солідну публікацію про них авторства О. Гуцала [13] умістили в першому збірнику Секції мистецтв Українського наукового товариства, виданням якого опікувався Д. Щербаківський.

В інтер'єрах Михайлівської та Богородичної церков дослідниці зауважили іконостаси. На жаль, у першому

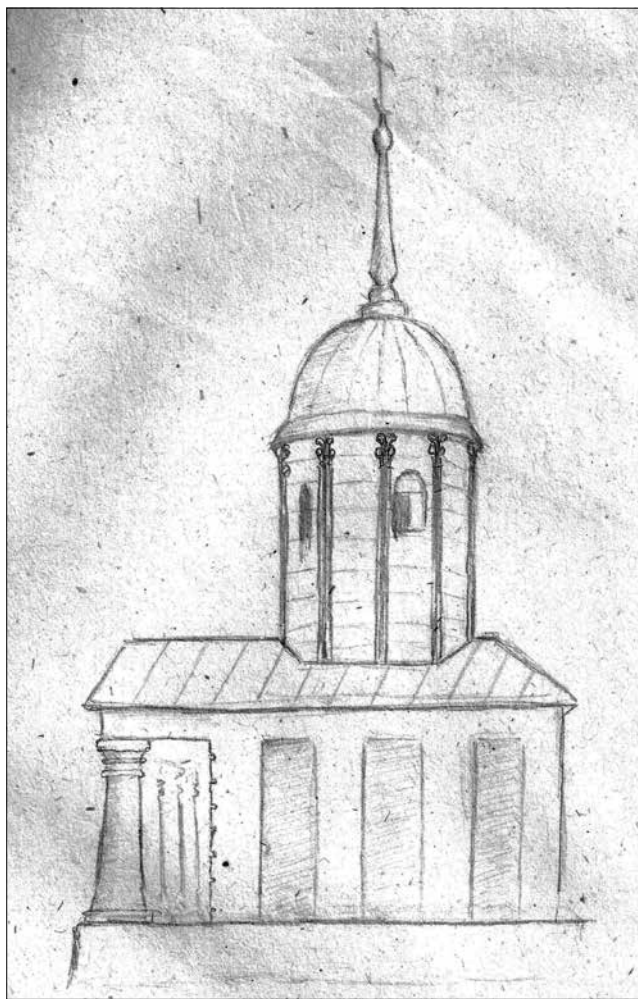

Рис. 4. Книшівська церква в Борисполі. Бічний (південний) фасад. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

з них вони лише зафіксували кількість ярусів і пізній час постання (шестиярусний іконостас другої половини XIX ст.), висловивши думку, що він не становить інтересу з художнього боку. Водночас П. Кульженко і М. Вязьмітіна навели написи на трьох медальйонах, розміщених на дерев'яному аналої, що залишився від давнішого опорядження Михайлівської церкви. Написи засвідчували, що попередній іконостас спорудили 1798 року «старанням» священника Симеона Шираєвського й ктитора Василя Дранника, коштом громадським усіх прихожан і «добротних дателей» [7, арк. 1 зв.]. Отже, їм вдалося зафіксувати відомості про час створення конкретного іконостаса, які в комплексі з повідомленням про чинний на той час іконостас другої половини XIX ст. давали цінний матеріал для з'ясування питання часу побутування іконостасів у церквах і причини їхньої заміни.

На відміну від Михайлівського, у храмі Різдва Богородиці П. Кульженко і М. Вязьмітіна описали конструкцію ампірного іконостаса з увігнутою середньою частиною, шістьма колонами (чотири з них містилися посередині, а дві – з боків) і аттиком, що включав зображення Євангелія, хреста, потира тощо, а також Царські врата. При цьо-

му дослідниці визнали золочені дерев'яні Царські врата з колонкою посередині, у різьбленні якої використано мотив виноградної лози, характерним зразком київського сніцарства, що засвідчує добре ознайомлення з відповідними творами. Крім знання центрів розвитку тих чи інших видів мистецтва та поширеності певної іконографії, дослідниці продемонстрували обізнаність із технічними прийомами виготовлення іконостасів (за їхнім твердженням, їх різьбили з липи, вкривали шаром гіпсу й перед золоченням фарбували у червоний колір, що надавало золотому тлу особливої теплоти).

Серед уміщених в іконостасі церкви Різдва Богородиці образів найцікавішим, на переконання авторок, була намісна «Богоматір з немовлям», що вирізнялася «строгим шляхетним письмом», видовженим, жовтувато-рожевим овалом обличчям Діви Марії з мигдалеподібними очима. Утім, увагу вони зосередили не на малярських особливостях образу, а на його гаптованій ризи, яку, на їхній погляд, могла виконати ігуменя Вознесенського монастиря в Києві Марія Магдалина – матір гетьмана Івана Мазепи, принаймні в тому, що пам'ятка походила саме з цієї обителі дослідниці не сумнівалися. Серед мотивів шитої сріблом ризи в доповіді віднотовано не лише квіткові узорі та зірочки, вертикальні лінії, але й герб з літерами «Е // Ц П // В В // З П», розшифрований авторками як «его пресветлого величества войска Запорожского, полковника...» [7, арк. 2]. Щодо срібної карбованої шати кінця XVIII ст. на намісному образі Ісуса Христа (у лівій руці тримав сферу із зображенням рослин, будинків і церков, хмар), то її мушлеподібні оздоби дозволили охарактеризувати твір як зразок стилю рококо періоду занепаду.

Поза намісними образами іконостаса церкви Різдва Богородиці П. Кульженко і М. Вязьмітіна зафіксували факт зберігання давніх ікон у дзвіниці Михайлівської церкви, серед яких – образи Богоматері кінця XVII – початку XVIII ст. та архістратига Михаїла (обидва зі срібним рельєфним тлом, обидва суттєво «поновлені»), Христа в ряд зі святими (вірогідно, «Деїсус»), Онуфрія Великого. Важливим слід визнати зауваження дослідниць про типовість не лише видовженої ікони Христа зі святими з ритмічною повторюваністю фігур, але й ікони св. Онуфрія з довгою (до землі) бородою, що слугує одним із численних свідчень поширеності в Україні культу цього пустельника.

В інтер'єрі Михайлівської церкви інтерес дослідниць викликала написана на полотні ікона євхаристійної тематики «Христос – лоза виноградна» («Христос-виноградар»), що, за їхнім свідченням, доволі рідко траплялася на початку XX ст. Іконографія образу доволі типова: у центрі зображено Христа, з боку якого проростала виноградна лоза, що обвивала хрест і з грона якої Христос вичавлював у чашу сік. Обабіч було зображено ангела (авторки вважали його архангелом Гавриїлом), а ось чашу тримав у руках не ще один ангел, як зазвичай можна спостерігати на українських іконах розглядуваного сюжету, а якийсь святий. Тут знову-таки мусимо нагадати, що дослідженню

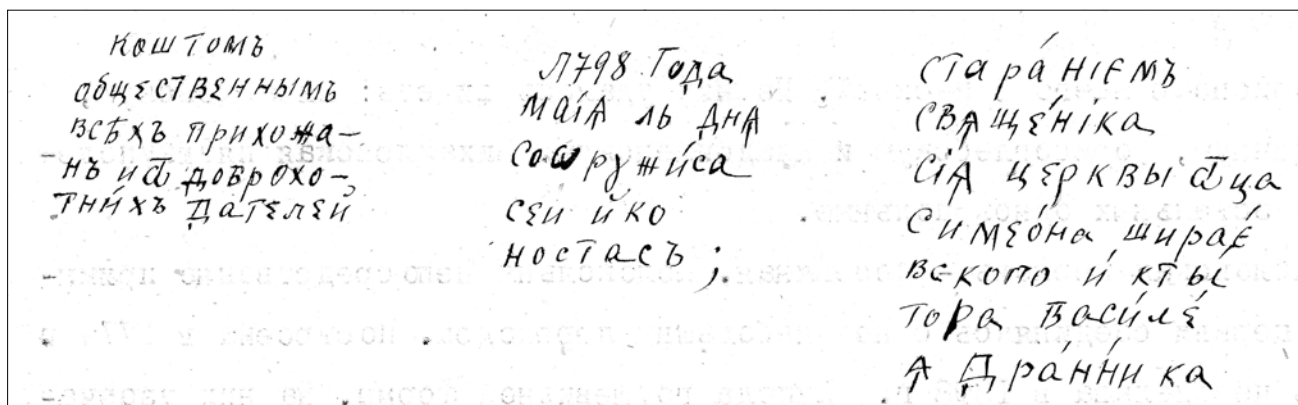

Рис. 5. Напис на аналої в Михайлівській церкві в Борисполі. НА ІА НАН України

цього іконографічного типу в контексті символіки виноградної лози в українському мистецтві присвятив окрему розвідку керівник експедиції [14, с. 62–69]. Також в Михайлівському храмі зберігалися дві корогви ковальського й шевського цехів із зафіксованими іменами цехмайстрів – Юхима Тютюна та Андрія Кошмана відповідно.

Крім ікон, увагу П. Кульженко і М. Вязьмітіної в інтер'єрі церкви Різдва Богородиці привернули хрести. Нижня частина срібного хреста, виготовленого у XVIII ст., мала, на думку авторок, пізніше походження. Щодо трьох дерев'яних христів, оправлених у срібло, то на них збереглися дати й імена жертводавців: перший з них, датований 1721 роком, переробили 1809 року коштом Івана Афендіна, другий (кінця XVII ст.) виготовили (?) коштом Бориса Сотника, третій (1793 року) – священника Петра Яворського. Ще цікавішим дослідницям видалося Євангеліє в червоній оксамитовій оправі з рокайльними срібними наріжниками та «Розп'яттям» у центрі.

Як порівняти доповідь П. Кульженко і М. Вязьмітіної з іншими доповідями студентів Київського археологічного інституту, підготовленими за результатами натурального обстеження церков, то загалом вона має схожу структуру, хіба дослідниці обмежилися суто експедиційними спостереженнями, не залучали літературні джерела й суттєво більше місця відвели фіксації / опису станкових творів.

Отже, розвідка «Церкви м. Борисполя», підготовлена П. Кульженко й М. Вязьмітіною за результатами студентської екскурсії (експедиції) 5 червня 1924 року, суттєво доповнює відомості про три втрачені в 1930-х роках церкви згаданого міста – архангела Михаїла, Різдва Богородиці й так звану Книшівську (на кладовищі), оскільки містить вказівки не лише на дату спорудження / перебудови, матеріал, конструктивні й стилеві особливості, планувальну структуру храмів, а й на форми надбанних христів, час виготовлення, конструкцію та фундаторів деяких іконостасів, найцікавіші, з погляду авторок, намісні й деякі інші образи поширеної іконографії, мотиви іконостасного дерев'яного різьблення, гаптовані шати, корогви (включно з фіксацією імен цехмайстрів). Перспективи дослідження пов'язані з виявленням нових вербальних і візуальних матеріалів про розглядувані храми, що дозво-

лять повніше осягнути планувальні, конструктивні, іконографічні, стилеві особливості сакрального мистецтва регіону XVIII – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА НАН України), ф. 9, спр. 79, арк. 1–59, мал. 1–51.
2. Ходак І.О. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини XX століття : дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Київ, 2010. 451 с. : іл.
3. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924). *Студії мистецтвознавчі*. 2014. Чис. 2. С. 109–125.
4. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). Київ : ІМФЕ; Харків : Вид. О. Савчук, 2017. 448 с., 114 іл.
5. Ставицька А. Данило Щербаківський як викладач Київського археологічного інституту. *Наукові записки з української історії*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 65–69.
6. Ставицька А. Екскурсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. XX ст.). *Краєзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України*: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської обл. Бориспіль : ПП «Шевц», 2012. С. 327–336.
7. НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 79, 3 арк., 7 мал. на 3 арк.
8. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі АНФРФ ІМФЕ), ф. 13, спр. 226, арк. 1–2 зв.
9. АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 225, арк. 1–4 зв.
10. АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 274, арк. 1–2 зв.
11. Йова Н.В., Гойда Т.М. Історія рідного краю. Бориспільщина від найдавніших часів до кінця XIX ст. Київ : Люксар, 2002. 142 с. : іл.
12. Щербаківський В. Українське мистецтво. I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Львів ; Київ, 1913. XX, 62 с. : іл.
13. Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII вв. *Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. Т. 1. С. 31–38.
14. Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві. I. Виноградна лоза. *Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. Т. 1. С. 55–74.

Khodak I.O. Boryspil's lost churches (after the 1924 expeditionary materials of Polina Kulzhenko and Mariia Viazmitina)

During a joint daylong excursion (expedition) to Boryspil (now the city of Kyiv Region) conducted in June 1924 by students of the Kyiv Archeological Institute under the steerage of Danylo Shcherbakivskyi, Polina Kulzhenko (1891/1892–1982) and Mariia Viazmitina (1896–1994) surveyed and described three churches there, notably St. Michael's Church, the Church of the Nativity of the Virgin, and the so-called Knyshove Church (at the cemetery). Along with other materials of the expedition's participants, the report Churches of the Town of Boryspil prepared by them has also been preserved in a Danylo Shcherbakivskyi personal fund at the scientific archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. In view of the loss of the mentioned churches in the 1930s, the article systematizes and scientifically introduces information on the time of construction / reconstruction, material, design philosophy and stylistic features, as well as planning structure of the churches and adjacent bell towers, and their founders.

It also deals with iconostases, individual icons, crosses, metal shield of an icon and gonfalons stored in churches. Particularly noteworthy are the inserted inscriptions, noted by the researchers, both on the lectern of St. Michael's Church (names of the initiators of production and the date of creation – 1798 – of the previous iconostasis), and on three wooden crosses with silver details kept at the Church of the Nativity of the Virgin (dates of creating and remodelling crosses, names of donors). Verbal descriptions of the monuments are supplemented with sketches of four on-dome crosses of the three temples, as well as of the belfry of the Church of the Nativity of the Virgin, apart from the western and southern facades of the Knysheve Church. In addition to valuable information on sacred monuments, the archival document in question allows us both to deepen the understanding of the process of professional formation of Polina Kulzhenko and Mariia Viazmitina, who would later engage in the development of leading Kyiv museums, and generally the training of art historians at the Kyiv Archeological Institute.

Key words: expedition, Boryspil, church, belfry, empire style, iconostasis, icon, cross.

REFERENCES

1. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (dali – NA IA NAN Ukrainy), f. 9. spr. 79. ark. 1–59, mal. 1–51.
2. Khodak, I. O. (2010). *Naukova diialnist Danyla Shcherbakivskoho v konteksti istorii ukrainskoho mystetstvovnavstva pershoi tretyny XX stolittia* [Scientific activity of Danylo Shcherbakivskyi in the context of history of the Ukrainian art studies of the first third of the 20th century] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Khodak, I. (2014). *Naukovo-doslidna kafedra mystetstvovnavstva: pochatkovyi etap diialnosti (1922–1924)* [The research department of art studies: the initial stage of activity (1922–1924)]. *Studii mystetstvovnavchi – Researches of the fine arts*, 2, pp. 109–125. [in Ukrainian].
4. Khodak, I. (2017). *Natalia Kotsiubynska i Kabinet ukrainskoho mystetstva Vseukrainskoi akademii nauk (z istorii vitchyznianoho mystetstvovnavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)*. [Natalia Kotsiubynska and Cabinet of Ukrainian art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (on the History of National Art History of the 1920s – early 1930s)]. Kyiv : IMFE; Kharkiv : Vyd. O. O. Savchuk. [in Ukrainian].
5. Stavyska, A. (2015). *Danylo Shcherbakivskyi yak vykladach Kyivskoho arkeolohichnoho instytutu*. [Danylo Shcherbakivskyi as a teacher at the Kiev Archeological Institute]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (36), pp. 65–69. [in Ukrainian].
6. Stavyska, A. (2012). *Ekskursii slukhachiv Kyivskoho arkeolohichnoho instytutu do mista Boryspolia (20-ti rr. XX st.)*. [Excursions of students of the Kiev Archeological Institute to the city of Boryspil (20-ies of the 20th Century)]. Abstracts of Papers '95: *Kraieznavstvo yak fenomen istorichnoho rozvytku ta derzhavotvorennia Ukrainy*. (pp. 327–336). Boryspil. [in Ukrainian].
7. NA IA NAN Ukrainy, f. 9. spr. 79.
8. Arkhivni naukovy fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. Rylskoho NAN Ukrainy (dali – ANFRF IMFE), f. 13. spr. 226.
9. ANFRF IMFE, f. 13. spr. 225.
10. ANFRF IMFE, f. 13, spr. 274, ark. 1–2 zv.
11. Yova, N. V., Hoida, T. M. (2002). *Istoriia ridnoho kraiu. Boryspilshchyna vid naidavnishykh chasiv do kintsia XIX st.* [History of the native land. Boryspil Region from ancient times to the end of 19th Century]. Kyiv: Liuksar. [in Ukrainian].
12. Shcherbakivskyi, V. (1913). *Ukrainske mystetstvo. Derevliane budivnytstvo i rizba na derevi*. [Ukrainian Art. Wooden construction and wood carving.], part 1. Lviv; Kyiv. [in Ukrainian].
13. Hutsalo, O. (1921). *Nadbanni khresty ukrainskykh tserkov XVII–XVIII vv.* [The crosses of Ukrainian churches of the 17–18th Centuries]. *Zbirnyk Sektsii mystetstv Ukrainskoho naukovoho tovarystva*, (1), pp. 31–38. [in Ukrainian].
14. Shcherbakivskyi, D. (1921). *Symvolika v ukrainskomu mystetstvi. Vynohradna loza*. [Symbolism in Ukrainian art. Grapevine.]. *Zbirnyk Sektsii mystetstv Ukrainskoho naukovoho tovarystva*, (1), pp. 55–74. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК УДК 94(477.5)2–523.6

А.А. Чурочкин

ГЛУХОВСКИЙ ПЕТРОПАВЛОВСКИЙ МОНАСТЫРЬ И ЕГО СВЯЗИ С ПУТИВЛЬСКОЙ ЗЕМЛЁЙ

Статья посвящена связям Глуховского Петропавловского монастыря с Путивльской землей; на основании анализа новых открытий в сфере древнерусской княжеской генеалогии сделана попытка определить возможных основателей обители, атрибутирован снимок одного из насельников обители начала XX века.

Ключевые слова: Глуховский Петропавловский монастырь, Глухов, Путивль, князья северские, княжеские синодики, фотограф Яков Фесик, пещера монаха Авеля.

Глуховский Петропавловский монастырь является настоящей духовной жемчужиной древней Северской земли (рис. 1; рис. 2). К сожалению, жестокий к памятникам церковной старины XX век нанёс непоправимый ущерб его святыням и архитектурному облику. До сих пор обитель не используется по своему изначальному предназначению, в ней не теплится лампада монашеской жизни.

Обычно православные монастыри имеют сложное название, которое состоит как минимум из двух компонентов, указывающих на посвящение обители (в честь какого праздника или святого освящён главный храм) и местность, где она расположена (город, село, урочище и т.п.).

Казалось бы, Петропавловский монастырь имеет отношение только к городу Глухову, поскольку называется «Глуховским». Тем не менее, вновь выявленные данные позволяют заключить, что на ранних этапах своего бытия обитель святых апостолов Петра и Павла имела тесные связи с городом Путивлем и его округой.

Начало истории обители, увы, скрыто от нас за пеленой веков. Непрерывное бытие Петропавловского монастыря достоверно прослеживается только с XVII века. Тем не менее, практически все исторические исследования, касающиеся этой обители, ссылаясь на предания, упорно относят её основание ещё к домонгольскому времени. Встречаются отсылки к 1230 году [12, с. 904], ко второй четверти XIII века [9, с. 334]. В поздних документах иногда фигурируют и совершенно фантастические сведения о том, что якобы один из храмов был построен «известными греческими архитекторами в 1112 году» [7, л. 103]. Одним словом, налицо устойчивая тенденция отнести время основания обители к великокняжеской эпохе. В связи с этим хотелось бы поделиться своими мыслями и предположениями на этот счёт.

Древние города Северской земли – Путивль и Глухов, между которыми, собственно, и расположена Петропавловская обитель, в период удельной раздробленности были центрами одноимённых княжеств. Каждый князь стремился оставить по себе память для грядущих поколений. Зачастую, такой памятью становился храм, либо монастырь, посвящённый небесному покровителю князя. В своё время подобная практика была довольно распространённой.